

Antik elemek a középkori irodalomban

A címben megjelölt téma igencsak széles területet ölel fel, de dolgozatomban a magyarországi *sermo*-irodalom legkorábbi és egyik legfontosabb prédikációgyűjteményével, a *Pécsi Egyetemi Beszéd*ekkel foglalkozom.

Ennek a latin nyelvű skolasztikus *sermonarium*nak egyetlen példánya maradt meg egy XIV–XV. század fordulóján, több kéz által másolt papírkódexben, melyet a müncheni Staatsbibliothek kéziratárában őriznek. Ez a kézirat a szentek ünnepeinek alkalmára készült és az egyházi év rendjét követve 199 prédikációvázlatot tartalmaz, de a legfontosabb, hogy a *sermók* közül 12 magyar szent ünnepére készült.

Nem csak a magyarországi szentek és a szöveg apróbb utalásai kötik a *sermonarium*ot Magyarországhoz. A kéziraton olvasható, feltehetően később, a másoláskor betoldott fejezetcím Magyarországot teszi meg a beszédek keletkezési helyének: *Sermones compilati*

in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie, vagyis 'A pécsi *studium generalén*, Magyarországon összeállított szentbeszédék.'

A korábbi tanulmányokban már megállapítást nyert, hogy az eredeti gyűjteményt még a pécsi egyetem 1367-es alapítása előtt állították össze, feltehetően valamikor a XIII. század második felében, a domonkos rendtartomány központjában, Budán a kolostor *studium generaléj*án. A szöveg vizsgálatakor arra a következtetésre jutottak, hogy a beszédek szerzőjének műveltsége a XII. századi chartres-i iskola hatását tükrözi, a gyűjtemény összeállításának hátterében pedig a domonkos rendiek magas színvonalú prédikátor-képzése állhat. A budai rendházból kerülhetett a *sermonarium* egy példánya a pécsi egyetemre, majd annak megszűnése után juthatott német nyelvterületre, és az ott készült másolat maradt ránk. Annak ellenére, hogy a pécsi egyetemnek csak közvetítő szerepe lehetett a szöveg hagyományozódásában, a szakirodalomban a későbbiekben is *Pécsi Egyetemi Beszédék* címen hivatkoznak rá.

A müncheni Staatsbibliothekben őrzött kézirat magyarországi jelentőségére először CSONTOSI JÁNOS hívta fel a figyelmet 1882-ben, majd őt követően BÉKEFI REMIG, aki a magyar szentekről szóló prédikációkat tette közzé. A szöveggel alaposan és hatalmas elhivatottsággal PETROVICS EDE kezdett foglalkozni. Évtizedeken át tartó munkával ő készítette el a kézirat alapján az átiratot mintegy 600 oldal terjedelemben, és bár már benne is felmerültek kétségek a pécsi eredettel kapcsolatban, a kérdést végül nem ő oldotta fel, ettől függetlenül az ő nevéhez fűződik a legtöbb kutatási eredmény, melyet a beszédekkel kapcsolatban ismerünk.

A *sermók*, sok más középkori irodalmi munkához hasonlóan, számtalan antik auktoridézetet és bibliai citátumot foglalnak magukba. Az idézetek jelentőségét az is tükrözi, hogy segítségükkel behatárolható a beszédek keletkezési ideje, ugyanis az Aquinói Szent Tamásra való utalások hiányából és MOERBEKE-féle fordítást

megelőző Aristotelés-citátumok alapján azt a következtetést lehet levonni, hogy a gyűjtemény 1255 és 1275 között alakult ki. Datálási problémák feloldása mellett az idézetek elemzésével az ókori szerzők magyarországi utóéletével kapcsolatban is bővíthetjük eddigi eredményeinket.

PETROVICS EDE mellett sokat köszönhetünk TIMKOVICS PÁLnak, aki átvállalta a szöveg gondozásának azt a feladatát, mely a beszédek mintegy 3500 bibliai helyének és 1500-nál is több auktor- és egyéb idézetnek az azonosítása volt. Ehhez a munkához PETROVICS EDE átíratát és a müncheni kézirat fotómásolatát vette alapul, és nagyjából 800 helyet azonosított is. Ezt példátlan eredménynek könyvelhetjük el, mivel ehhez az aprólékos és hatalmas olvasottságot igénylő feladathoz nem álltak rendelkezésére a mai modern technikának köszönhető vívmányok, mint a digitalizált szövegek és adatbázisok. Sajnos a beszédek kiadását sem PETROVICS EDE, sem TIMKOVICS PÁL nem érthette meg, a *Pécsi Beszédek* kritikai kiadására az ő jegyzeteik alapján végül csak 1993-ban került sor. A kritikai kiadás közli a 199 *sermót*, az eddig azonosított szöveghelyek forrását, valamint a *locus incertus*okat is felsorolja.

A dolgozatomhoz ezekkel az azonosítatlan idézetekkel foglalkoztam, elsősorban azokkal, ahol beazonosítatlan maradt a szerző, így a forrásmű is, majd azokkal a helyekkel, ahol a szövegíró megadta, hogy klasszikus latin szerzőtől idézett, de a művekben nem volt fellelhető. Ezekon kívül természetesen számtalan *locus incertus* maradt egy további kutatómunka számára. Az általam felismert 60 *locus* között mintegy 20 antik auktor, néhány XIII. századot megelőző világi és egyházi szerző, valamint zoltárok és antifonálék vannak. Az azonosított 60 idézetből a klasszikus latin szerzőktől származó helyekkel foglalkozom bővebben, vagyis Ovidiusszal, Boethiusszal és Senecával. Ezen szerzők mellett még egy Isidorus Hispalensisnél is megtalálható idézetet elemzek, melyet Catullushoz köt az utókor, és egy kései Sibylla-jóslatot.

Ahogy TIMKOVICS PÁL is leírta, a *sicut dicit Poeta* vagy csak egyszerűen *Poeta* többnyire Ovidiusra utal. Ez a rend az újonnan azonosított szöveghelyeknél is megtalálható.

Az 56. beszédben olvashatjuk a következőket: *Poeta: Immensa finem, quia potentia celi non habet et quicquid superi voluere paratum est.* Ez a *Metamorphoses* VIII. könyvének 618–619. sora, mindössze egyetlen szó eltéréssel, *paratum est* helyett *peractum est* szerepel a kiadásokban. A legtöbb ovidiusi hely a *Metamorphoses*ből származik, de Philemon és Baucis történetéből, vagy a VIII. könyvből csak ez az egy.

Ugyanennek a műnek a XV. könyvéből idéz a szerző a 96. beszédben: *Quid meruere boves, animal sine fraude dolisque* (Ovid. *Met.* XV. 120). Itt semmiféle utalás nem jelzi, hogy Ovidiustól származik. A 149. beszédben a következőt olvashatjuk: *Unde Poeta: pro coniuge sumpsimus arma, pro cibo, pro loco.* Bár látjuk a *Poeta* fordulatot, ennek ellenére az antik szöveghagyományban se Ovidiusnál, se máshol nem szerepel. Mivel prózában és nem versmértékben áll, ha feltételezzük is Ovidius szerzőségét, talán arra következtethetünk, hogy vagy kivonatos formában ismerte a szöveget, esetleg *florilegium*ből emelte át a beszédíró, vagy fejből idézte, erre utalhat az *unde* kötőszó, mert csak nagyjából a sorok tartalmára volt szüksége a prédikációhoz.

Hasonló sorok a *Metamorphoses* V. könyvében így szólnak: ... *non nos odium regnique cupido / compulit ad bellum, pro coniuge movimus arma!* (Ovid. *Met.* V. 218–219). Az Ovidiustól származó utolsó eddig azonosított *locus incertus* a *Heroides*ből van, Hero Leandernek szóló leveléből: *Omnis longa mora est, que differt gaudia nobis* – vagyis: *Longa mora est nobis omnis, quae gaudia differt* (Ovid. *Her.* XIX. 3).

A Cicerótól származó, vagy a *sermó*kban neki tulajdonított idézetek is érdekes kérdéseket vetnek fel. A 63. *sermó*ban a szerző tévesen tulajdonítja Pliniusnak a következőket: *Est autem istoria, ut dicit*

Plinius, testis temporis, lux veritatis, magistra vite, vita memorie, nuncius vetustatis. Ezek a sorok ugyanis Cicero *De Oratore* című filozófiai munkájában olvashatóak, egyetlenként ebből a műből. Cicerót, de Senecát is, erkölcsbölcseleti munkáik révén idézi több helyen, aforizmaszerű jó tanácsaik, életbölcseiségeik az etikus magatartás helyességét hivatottak felmutatni. Cicero az egyik legtöbbet idézett szerző Ovidius mellett, főleg a filozófiai munkáiból szerepelnek idézetek, egy kivételével, ahol is a forrásmű a Flaccus érdekében intézett beszéd. A *sermók*ban az idézeteket többnyire a *Tullius* megnevezés vezeti be, de két helyen tévesen. Az egyik *locus* Szent Anzelmre vezethető vissza, a másik pedig Guilelmus de Conchis *Moralium Dogma Philosophorum* című munkájára. Guilelmus a chartres-i iskola legjelentősebb mestere volt, aki a művét antik auktorok erkölcsfilozófiai műveiből vett idézetek felhasználásával állította össze. A beszéd azon helyei, ahol tévesen Tulliusra vagy Senecára hivatkozik a beszédíró, de a szöveghagyomány jelen állapotában náluk nem szerepelnek az adott sorok, magyarázhatóak azzal, hogy az idézeteket közvetlenül a *Moralium*ból vették, viszont ott már hibásan tüntették fel az antik auktorokat. A *Moralium* minden bizonnyal a szerző rendelkezésére állt a beszédek írása közben, mivel az idézetek szó szerint megegyeznek Guilelmus munkájának a szövegével.

Mivel a *Pécsi Beszédek* műveltség és Guilelmus révén szorosan kötődnek Chartres-hoz, gondolhatunk arra, hogy esetleg egy ott tanuló domonkos szerzetes készítette el és hozta Magyarországra, hogy rendtársai javát szolgálja.

A beszédek auktor-idézeteinek vizsgálatakor feltűnően hiányzik Catullus neve, annak ellenére, hogy az ókor szinte minden jelentősebb auktora képviselteti magát. Természetesen ezt a jelenséget magyarázhatja az is, hogy Catullus verseiben nem nagyon olvasható olyan elem, amely egy kicsit is illene a keresztényi magatartáshoz. Ennek a jelenségnek némiképp ellent mond a 10. *sermó*ban

olvasható sor: *Iam puerile iugum tenera cervice regebat*. A sermóban nincs utalás szerzősége, viszont ugyanez a sor szerepel a gyakran idézett Isidorus Hispalensis *Etymologiarum sive originum*, más néven az *Origines* című munkájában. *Unde est illud: Iam puerile iugum tenera cervice gerebat*. Vagyis maga Isidorus nem ismeri a pontos helyet, ahol eredetileg szerepel ez a mondat, a *gerebat / regebat* olvasati különbség lényegében pedig nem változtatja meg a mondat értelmét. Viszont az 1927-ben kiadott és WILLY MOREL által összeállított *Fragmenta Poetarum Latinorum Epicorum et Lyricorum praeter Ennium et Lucilium* című gyűjtemény tárgyalja a fenti sort az *Incertorum versus* című fejezetében, mégpedig a *Versus Aevi Catulliani* alcím alatt.

Az egyik legérdekesebb új azonosítás a 153. *sermo* következő idézete: *Ideo exclamat Tragicus: Gloria, gloria! milibus mortalium nichil aliud facta, quam aurium inflacio magna*. Ennek a sornak a vizsgálatakor három szerző neve is felmerül, három különböző korszakból: Euripidés, Boethius és Guilelmus de Conchis.

Boethius *Consolatio Philosophiae* című művének III. könyvében így szólnak a megfelelő sorok:

unde non iniuria tragicus exclamat:

ὦ δόξα δόξα, μυρίοισι δὴ βροτῶν
οὐδὲν γεγῶσι βίσιον ὠγκωσας μέγαν.

Ezek a sorok szó szerint megegyeznek Euripidés *Andromakhé* című drámájának 319–320. soraival. Csakhogy az idézet a *sermó*-ban latinul szerepel, Boethiusnál pedig még görögül, úgy, ahogy Euripidés megírta. Viszont Guilelmus de Conchis *Moralium Dogma Philosophorum De gloria* című captujában olvashatjuk: *Unde grecus tragicus exclamat: Gloria, gloria, in milibus mortalium nichil aliud facta quam aurium inflatio magna*. Tehát a beszédíró itt nem

közvetlenül Boethius *Consolatióját* használhatta, hanem Guilelmus révén emelte át a görög tragédia egy kis elemét keresztény környezetbe.

Hasonlóképpen kivételes a 178. *sermo* egyik újonnan azonosított *locus incertusa*: *Felix ille Deus, ligno qui pendet ab alto*. Ez a sor számtalan helyen fordul elő a prédikáció-irodalomban, többek között a domonkos rendi Gabriele de Barlett XV. századi prédikáció-gyűjteményében, a *Sermones quadragesimales*-ban és Temesvári Pelbárt szintén XV. századi ferences prédikátor *Sermones Pomerii de Sanctis* 99. beszédében, és mind a két helyen Alexandriai Szent Katalin életével kapcsolatban.

Temesvári Pelbárt prédikációi és a *Pécsi Egyetemi Beszéd*ek közt sok hasonlóság van. Nemcsak Alexandriai Szent Katalin a közös pont, de az adott szentek ünnepére írt beszédekben, mind a két gyűjteményben több ízben is ugyanaz az antifonálé szerepel. A legfontosabb, hogy a két beszéd szerzőjének a szándéka közös volt, vagyis, hogy a rendtársaknak igényes és citátumokkal teletűzdelt prédikációs segédletet adjanak, és őket követve ebben a szellemben állította össze Laskai Osvát minorita hitszónok is a maga szentbeszédeit. Temesvári fogalmazta meg azt, hogy az idézetek a műveltség bizonyításán kívül azt a célt is szolgálják, hogy a „szunyókáló népet” ébren tartsák. Az ugyancsak Szent Katalin életét bemutató középkori, többnyire magyar nyelvű vers 2745–2746. sorában is olvashatjuk a fenti idézetet, mely verset 1530 körül jegyezték le, és melynek a történetvezetése nagyjából megegyezik Temesvári Pelbárt prédikációjának szövegével.

E szövegekben Alexandriai Szent Katalin alakján kívül még azt a párhuzamos elemet ismerhetjük fel, hogy a citátumot egy, a Sibyllától származó jóslatként idézik. A legelső ismert *locus*, ahol az idézet hasonlóképpen Sibylla-jóslatként szerepel, egy Anonymus néven emlegetett szerzőtől származó *Passio sanctae Katharinae Alexandriensis* című beszéd, mely valamikor 1033 és 1048 között

keletkezhetett. A későbbi hagiográfiai munkák feltehetően ezen a XI. századi prédikáción alapulhattak.

Ez a Sibylla-jóslat nem tartozik a római korból ismert jóslatgyűjteményhez, hanem egy Kr. e. II. és Kr. u. V. század közötti részben pogány, részben alexandriai zsidó, részben pedig keresztény szerzőktől származó állítólagos jóslatok gyűjteményének a része. Ez a 12 részből álló görög nyelvű gyűjtemény a Χρησμοι Σιβυλλιακοι címet viseli, és hexameteres versmértékben közöl jóslatokat. Ennek a gyűjteménynek a VI. könyvéből, amely a Kr. u. II–III. század környékén íródhatott és főleg keresztény vonatkozású jóslatokat tartalmaz, a 26. sor köthető a fenti latin idézethez: Ὡ ξύλον ὃ μακαριστὸν, ἐφ’ ᾧ θεὸς ἐξετανύσθη. Ennek a görög nyelvű idézetnek nem pontos fordítása a latin, de a motívum megegyezik, mindössze a hangsúly van máshol. Joggal feltételezhető, hogy ennek az évszázadokkal korábbi görög szövegnek létezett latin nyelvű fordítása is, melyet az első, XI. századi Katalin-beszéd szerzőjének ismernie kellett. Az viszont bizonyos, hogy a latin fordítás nem ettől az Anonymustól származik, mivel az ő munkája próza, a latin nyelvű idézet pedig hexameterekben van, így valószínűsíthető a görög gyűjteménynek egy, a XI. századot megelőző, latin nyelvű hexameteres fordítása.

A további azonosított *locusok* és a belőlük levonható következtetések egy későbbi dolgozat tárgyát fogják képezni.

A *Pécsi Egyetemi Beszédekkel* kapcsolatos legújabb kutatási eredmények VIZKELETY ANDRÁS és MADAS EDIT nevéhez kötődnek. Egy középkori *sermókat* összefoglaló repertórium segítségével VIZKELETY ANDRÁS a heiligenkreuzi ciszterci kolostor 292-es számú, XIV. századi kódexében két, Szent László királyról szóló beszédet talált, melyek a mi *sermonariumunkban* is szerepelnek. MADAS EDIT folytatva a párhuzamos beszédek keresését, még egy Szent László és egy Szent Imre napi beszéd stílusjegyei alapján arra a következtetésre jutott, hogy a *Pécsi Egyetemi Beszéd*ekhez tartoznak, de a fennmaradt kéziratból már hiányoznak. A 292-es számú, majd a 149-es

számú heiligenkreuzi kódexekben található prédikációk vázlatait összevetve a mi *sermonarium*unkkal arra a megállapításra jutott, hogy szoros rokonság áll fenn a két gyűjteményben a Szent Miklós, Szent Luca és Szent Tamás, valamint egy Szent Benedek napi beszédekben, és ez a rokonság nem másolás, hanem közös forrás-használat révén alakult ki.

A *Pécsi Egyetemi Beszédek*kel kapcsolatos kutatások nem állnak meg ezen a ponton, hiszen még mindig számottevő azonosítatlan idézet áll rendelkezésünkre, melyek segítségével további *sermők*ban és hagiográfiai munkákban fedezhetünk fel párhuzamos helyeket és motívumokat.

Bibliográfia:

- MADAS Edit: „A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon, 1275–1300: A Pécsi egyetemi beszédek”, in: *A magyar irodalom története I.: A kezdetektől 1800-ig*. Budapest 2007.
- MADAS Edit: A „Pécsi egyetemi beszédek”, in: *A könyv- és könyvkultúra ezer éve Baranyában*. Pécs 2000.
- KARDOS Tibor: „A pécsi Egyetemi Beszédek és a humanizmus”, in: *Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből*. Pécs 1967.
- KLANICZAY Tibor: „Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül”, in: *Hagyományok ébresztése*. 1976.
- PETROVICH Ede: „A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény”, in: *Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből*. Pécs 1967.
- TARNAI Andor: *A magyar nyelvet írni kezdik*. Budapest 1984.
- TIMKOVICS Pál: A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere, in: *Irodalomtörténeti Közlemények*. 1979.